

Szombathy Bálint

A zenitizmus időszerűsége

Különleges, ellentmondásokkal teli jelensége volt a húszas évek európai avantgárdjának a jugoszláv talajon sarjadt zenitista mozgalom, amelynek művészetfilozófiáját és poétikai hitvallását a modernista szemlélettől idegen nemzeti vonás szötte át.

A zenitizmus nyelvi-stílusbeli programját a futurizmus, az expresszionizmus, a dadaizmus és a konstruktivizmus artikulációs eszközei határozták meg, szinte egyenlő mértékben, egy sajátos összevonás szintetikus masszájaként.

S míg a kifejezés tekintetében kereste az érintkezési pontokat az európai avantgárd vezető vonalával, szellemi attitűdje lázadt az Európa-központúság, a nyugati civilizáció hamisnak és mesterkéltnek bélyegzett vívmányai, a polgári társadalom eszményei ellen. *Ljubomir Micic* zenitista vezér az európai kultúra és a művészet gyökeres átértékelése mellett kardoskodott, a kontinens balkanizálását szorgalmazta, az „egészséges” balkáni barbárság és primitivizmus előretöréséért szállt síkra, s az új emberideált, a balkáni „barbárzenit” eszményítette.

Helyi, balkáni erényeket dicsőítő külön művészetbölcselete kifejezett posztmodern tartalmat vitt a modernista kor kozmopolita eszmerendszerébe, ezt a belső lelkületet is meghatározó másságot pedig nyelviileg, paradox módon, épp a forrongása teljében lévő avantgárd nyelvi kulcsrendszerének függvényében tette világpolgári értelemben is kifejezővé.

A javarészt a szerbség nemzettörténeti mítoszaival átfont erényeknek a kor nemzeteke feletti nyelvén való megfogalmazása egy olyan jellegzetes mozzanat volt, amelynek különlegessége főleg napjainkban, a délszláv háború indítékainak zürzavaros rendszerében kapja meg tényleges dimenzióit, hiszen látnoki erővel mutat rá a jugoszláv nemzetek történelmében, kultúrájában és mentalitásában mutatkozó kizárólagosságokra.

A zenitista költészet üzenete tehát, hetven év elmúltával, a balkáni apokalipszis vetületében, egy szomorú mementó kapcsán válik időszerűvé és alkalmassá arra, hogy bővebben foglalkozunk vele.

*

Az első világháború utáni évek várakozással teli légkörében, amikor Nyugat-Európa haladó művészeit az orosz forradalom lendülete készítette tettekre, számtalan új művészeti irányzat jött létre. Az esztétikai szempontok különbözőségén túl megannyi közös vonás jellemezte őket. Mindenekelőtt a háború- és polgárelenesség.

A társadalmi-szociális forrongásokkal párhuzamosan kibontakozódó avantgárd áramlatok egymást túlharsogva hozták nyilvánosságra sok vonásban hasonló jövőképzetük eszmei támpontját képező kiáltványaikat. A különféle mozgalmak és irányzatok forgatagában csak kevés olyan akadt, amely esztétikai-nyelvi hitvallását nem a társadalmi valósággal szemben tanúsított reakcióinak és nézeteinek függvényében formálta meg.

Az értelmiségnek a világháborút követően létrejött háborúellenes frontja megkérdőjelezte az európai polgárság történelmi szerepvállalását, s ez a gesztus mintegy összecsengett az orosz forradalom célkitűzéseivel, s általában a baloldalnak azzal a magatartásbeli kitételével, amely a „romlottak hogy építhessetek” kassági jelszavában összegződött.

A civilizált Európa peremén alakult fiatal jugoszláv államba tömörült délszláv népek kulturális kötődése, tájékozódása és tudatszintje meglehetősen eltérő, mindenekelőtt pedig kezdetleges volt, híján a modern hagyományoknak. A szerb népet ért háborús sérelmek következtében az értelmiség berkeiben Európa- és polgárságellenes hangulat uralkodott el, s ennek az elutasító légkörnek külön felhangot adott a legnagyobb szláv nemzethez fűződő természetes történelmi rokonszenv.

A polgári vívmányok elleni lázadás lett végül is az az eszmei alap, amely az orosz forradalmat a rokonszenvező, polgárság- és háború-, sőt Európa-ellenes Mičićet közel hozta a korabeli avantgárd képviselőihez. Ez volt tehát az a pont, ahol a haladó délszláv – mindenképp szerb – művészet közvetlenül csatlakozhatott a modernizmus lázadó tendenciáihoz, elvetve és megtagadva azt az európai hagyományt, melyet különben is csak felületesen, részleteiben ismert.

A zenitizmus a nullpontról, a semmiből kívánt elrugaskodni, le akarta rázni magáról az európai tradíció fertőjét. Ezt a gondolatot a zenitista kiáltvány első sorában Mičić a következőképp fogalmazta meg: „Tiszták vagyunk és meztelenek”.

*

A Zenit című folyóirat első száma 1921 februárjában jelent meg Zágrábban, a *Ljubomir Mičić-Ivan Goll-Boško Tokin* szerzői hármas Zenitista kiáltványa szintén ugyanabban az esztendőben látott napvilágot szerb, német és francia kiadásban.

A manifesztum nem közös mű, hanem három önálló szöveg a kor jellegzetes expresszionista-harsány stílusában. Nyoma sincs benne a „nagy” avagy „polgári” irodalom igényes, kifinomult és árnyalt szóvalasztékának és mondatfűzésének; a nyelv a hétköznapi verbális kontextusára és beszédmódjára van ráhangolva, a sajtó, a rádió és a reklám modorában szól az olvasóhoz. A közlés közvetlensége, hatáskeltő és ráható ereje, a mondanivaló érdes szókimondása érvényesül, akárcsak Mičić és a többi zenitista útítárs költészeti-prózai szövegében, úgy, ahogyan a kor hasonló felfogású művészeinek elfogadott manírja előír-

ta, de valamivel még elereszkedettebben, balkániabban és barbárabban.

„Mi a Nap és a Hegy gyermekei vagyunk – az EMBER szellemiségének hordozói (...), délkelet barbárgéniuszának gyermekei...”, énekli Mičić a zenitista manifesztumban. *A zenitizmus szellemisége* című dolgozatában viszont a Nyugat dekadenciáját és materializmusát veszi kritikai górcső alá, s élesen bírálja kizárólag az értelem képességeire szorító szűk spekulatív értékrendszerét, melyet álhumanizmusának okozójaként nevez meg.

Az Új Emberért küzdő zenitizmus az ész mellé egyenlő mértékben állítja oda az emberi szív érzelmi komponensét, hogy aztán a kettő teljességéből a vallásosság sajátos szubsztátumát hozza létre. A szláv zenitizmus tehát – az úgyszintén szláv szuprematizmushoz hasonlóan – erkölcsi-vallási kategóriává lép elő, s lényegében az ember etikai tulajdonságainak a metszőpontját rajzolja ki: racionalizmus és materializmus ellenében a lélek és a szellem értékrendszerét állítja fel.

Mičić nem elégszik meg a pusztá bírálattal, hanem a kontinens kultúrájának és művészetének megreformálását, gyökeres átalakítását is felvállalja; meg kívánja változtatni az eltévelyedett nyugati embert. Erre a magasztos feladatra a tiszta lelkű balkán-szerb embert predesztinálja, akinek romlatlansága és tisztasága műveletlenségéből fakad. Mičić a műveletlenségéből és a kulturális gyökértelenségéből tehát erényt kovácsol. Barbár-géniusza egy tabula rasa, akire végső szabadságának kivívását követően a szellemi felemelkedés sorsa vár. Ő pedig úgy látja, hogy a szellemi szabadságot csak a „behozatali” európai kultúrimerializmus visszaszorítása révén lehet kiharcolni:

„Kiiszunk kilenc akó csillagot
És elfogyasztunk ezer vagon szerb eget
Ha a balkáni szemek ki nem csipkedik
a nyugati kultúra agyvelejét
Ha a keleti szivárványok ki nem
lefetyelik Európa vérét”.
(Barbár rántotta)

Az Európával való szembeszegülés dik-tátuma még csak fokozódik a *Zenitista* mű című traktátumban, amelyben Micic nyíltan meghirdeti Keletnek Nyugattal szembeni háborúját, a civilizált világgal, a hanyatló kor eklekticizmusával szembeni ellenállását. A korabeli kultúrát Európa holtpontjának nevezi, az új szellemiség fészkeül pedig a Balkánt, mint a Kelet és a Nyugat közötti szellemi harc köztes területét jelöli ki. A sors ítéleteként könyveli el, hogy a szerb barbárzseni mondja ki a cselekvésre való felszólítás első szavait, s hogy ellenszegüljön az idegen hatásoknak és lerázza magáról a nyugati civilizációt védő határőr örökös kötelességét. „Legyünk strázsa a Nyugat ellen!”, adja ki a jelszót, majd *Egy boldond prologusa a túl bölcs legyek raja előtt* című poémájában szavai kartácstüzként záporoznak a kontinens felé: „Csetnikekként bombázzuk Európát...”.

A zenitizmus mint az új élet és az új művészet balkáni egyetemesítője című 1923-as értekezésében Mičić a „degenerált” és „paralízises” Európát gyógyíthatatlannak nevezi, olyan kóros szervezetként látatja, amely képtelen véghezvinni ön maga megújódását. A zenitista embertípus nyers jóhiszeműsége és szentimentalizmusmentes, józan lelkülete merő ellentéte a polgári Európa dekadens, bohém, mesterkelt művészzalkatának. A mičići értékrendszer az „európai degeneráltakat” – úgymint Baudelaire-t, Verlaine-t, Sade márkit, stb. – a művészettörténet szeméttelépének legaljá-

ra veti, mert csakis a munkásságot és az emberiség üdvösségét szolgáló költő-vezér küldetését tartja követendőnek.

Az Európa-ellenesség szempontjából a zenitista alapállás egészen a húszas évek közepéig szilárd maradt, sőt Mičič a barbarizmus eszméjét nemzetközivé fejlesztette, ösztöretartásra szólítva fel a világ barbárköltőit. Ez a gesztus valószínűleg annak tudható be, hogy a zenitista vezér kiábrándult abból az elutasító viszonyulásból és közönyből, amellyel a balkáni környezet, illetve a délszláv kultúra viseltetett a mozgalommal szemben.

1925-ben jelentette meg *Kiáltvány a szellem és a gondolat barbárjaihoz az összes kontinensen* című művét, amelyben hátrálásra szólította fel a barbarizmus ellenségeit. Utolsó Európa-ellenes alkotása 1926-ban kiadott *Anti-Európa* című, tíz poémát tartalmazó füzet volt, amely *Európa paralízise* című politikai novellájával egyetemben mintegy lekerekítette a civilizált szárazföld elleni támadásait: „Európa Asszony! Pogány nyelved és keléses tábesz talpad alá köpünk. Költeményeink bombáit torz európai égboltonra röpítjük. Új eszméink ágyúival a selyemburzszoázia csúcsait célozzuk. (...) S annak dacára, hogy ágyúkat és bombákat emlegetünk, félre a politikával; le Európával! Le a háborúkkal! Gyűlöljük a politika varaeskos békáját. (...) A mi időnk és teendők a lázadás dala. Hurrá, barbárok! Hurrá, zenitisták!”.

A zenitista szóhasználat harcias-militáns kicsengése mögött nem politikai meggyőződés áll, a zenitizmus katonái nem a lövészárcok, hanem az új kultúra harcosai. Mičičék szövegeinek katonai patetikája egy ősinek is mondható nemzeti jellemvonást tükröz – egyfajta genetikai örökségként fogható fel –, másrészt a futurizmus patto-

gó, rohamra szólító, a száguldást és a sodrást színlelő beszédgyakorlatára vezethető vissza, tehát a modernista példát is magáénak tudja.

Amikor Mičič azt hangoztatja, hogy a délszláv kultúra elsőként épp a zenitizmus által vált egyenrangú, sőt a dolgokat befolyásolni képes partnerré a nemzetközi porondon, nem felejt el hozzátenni: ezáltal azt is megmutatták a világnak, hogy a dicső szerb fegyver és a felülmúlhatatlan szerb hősiesség mítosza mellett immár új minőségként van jelen „a korszakot uraló zenitista Balkán”, az a Balkán, amely fegyver helyett a testvéri kéznyújtás gesztusával építi a nemzetek közös jövőjét: „A halálos ágyúgolyók dőreje után visszahangozzék a zenitizmus életető ujjongása”.

*

A zenitizmus és az európai kultúrkör kibékíthetetlenül ellentétes viszonyát elemezve eddig csak nagy vonalakban esett szó a mozgalom művészetfelfogásáról, vagyis arról, hogyan értékelt a kortárs művészetet, s milyen volt a hozzáállása a vele hasonló modernista áramlatokhoz.

Mint tapasztaltuk, a zenitizmus elvetette a „félművelt” nyugati kultúrát és annak „dekoratív” művészetét. A cseh Bytova Kultura című folyóirat 1924-es ankétjára válaszolva Mičič az antiszociális művészet megsemmisítésének a gondolatát is kifejtette, mondván: csak a romokból lehet teljesen új ábécét teremteni, a réginek pedig még a nyomát és az emlékét is el kell tüntetni.

A polgári világ múzeumait a dologtalan-ság pantheonjainak és közönséges sírboltoknak nevezte. A múzeumok szerepét a jövő ipari tanintézeteire, az étellel és a munkával szoros kapcsolatban lévő iskolákra kívánta

átruházni. Ez a funkciómódosítás amúgy is összhangban volt osztályharcos nézeteivel, hiszen a kontinens balkanizálását illető fejtegetései között kiemelkedő szempont volt, hogy a kiváltságos osztály galériáit, múzeumait és könyvtárait szolgáló „hazugság- és papírkultúra” ellenében meg kell teremteni a balkáni etika szellemiségének új kultúráját, amely az életből táplálkozik és minden emberhez szól.

Mičić – október művészetének hatására – a művészet kollektív jellegét dicsőíti, annak általános, egyetemes értékét élteti, felismerve, hogy az aeroplán, a rádiótelegráfia, az általános gépesítés, illetve a „technikai akrobatika” korszaka megteremtette a kollektívizmus új fogalmát. Az „emberevő társadalom” hínárjából kivezető út a modernizáció eszközeivel küzdhető le, gyorsasággal, hatákonysággal, teljes emberi odaadással, húzza alá Mičić: „A rádió: új művészet/ Minden egyéb csak jeges limonádé/ Az európlánok legyőzik a tér akadályait...”.

A barbárok második betörése című zenitista programvers az orosz produktivizmus és az olasz futurizmus kvintesszenciáját elegyíti, a technikai haladást élteti, s az egész emberiség javát szolgáló iparművészeti termékek rohamos terjedését sürgeti, annak a sarkötételnek a szellemében, mi szerint az új művészet a nép tulajdona, illetve az új művészet összemberi érték.

Mindenképpen furcsa, hogy a Zenit eredetiségre törő művészeti ideológiája mellé nem párosult valamilyen új nyelvi kifejezés, sőt, erre kísérlet sem történt. A zenitisták mindig is szerepük összegző tulajdonságát hangsúlyozták. A tízes és húszas évek poétikáit kívánták szintetizálni. A szellem gazdasági erőátviteli központja szerettek volna lenni, s egy haladó irányzatú kultúra- és művészettermelő energiahasznosító rendszer utópiája lebegett szemük előtt.

A zenitizmus, végül is, a „szédületbe ejtő távlatok” (Kassák) egyik európai ostromlójaként kénytelen volt osztozni az új civilizációt éltető baloldali szellemi mozgalmak sorvadást hozó sorsában. Annak az új szenzibilitásnak az elhalásában, amely egy adott időközben Nyugat-Európában – Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Angliában, Olaszországban –, valamint Közép-Kelet-Európában – Magyarországon, Romániában, Bulgáriában – egyaránt erőre kapott, s a leírt és a kimondott szó, illetve a vizuális ábrázolás gazdag eszköztára által tudatosította egy univerzális jelentésű művészet, egy igazságosabb társadalom és az új embereszmény kifejlődésének szükségességét.

Ezek az elvárások azonban réteggényeknek bizonyultak. A műveletlen nagyközönség nem volt felkészülve egy olyan gyökeres változásra, amely új értékrendszer életképességét jelentette volna a társadalmi létforma valamennyi szférájában.

A tudattalan, az európai hagyományt nem ismerő balkáni ember még nagy vonalakban sem foghatta fel az avantgárd harsány kiáltása mögött rejlő követelések valós indítékait. Mičić ugyan számos szellemi rokonra lelt a nemzetközi művészetben, a jugoszláv kultúrközeg azonban nem tudta és nem is akarta befogadni az önmagára nézve is veszélyesnek vélt új eszmerendszert.

A horvát közegben – Zágrábban – szerbek által kiadott Zenit helyzete kétszeresen összetett volt, hiszen nem csak az egész Balkánt jellemző maradisággal, hanem a horvát kultúrpolitika akadékoskodásával is szembe kellett néznie. Mičićek számára a horvát politikai tájékozódás eleve téves volt, az akkoriban éppen időszerű horvát nemzeti kérdés – tudniillik az államiság kérdése – pedig mesterséges és kierőszkolt, provinciális és anakronisztikus. Úgy vélekedtek, hogy az

oroszlal forradalom után többé nem létezhet nemzeti kérdés, csakis a szociális-gazdasági és művelődési problémák kerülhetnek terütekre.

Metaforikus értelemben Mičić a „kapitalista-szeparatista horvát blokkot” a politikai dadaizmussal egyenlítette ki. Ez azért oly lesújtó, mert a művészeti dadaizmust is mélyen megvetette, azt tartva, hogy a dada egy élősködő szervezet, amely a pozitív erőt negatívvá alakítja át, építés helyett rombolást propagál. A dada tehát a háborús rombolást jelentette számára. „A horvát blokk a legnépesebb dada-klub Jugoszláviában. A horvát blokk a kulturálatlanság légrének fő megteremtője. A horvát blokk a szociális haladás legnagyobb kerékkötője”, záporoztak nem egy esetben a zenitista vezér vádjai. S ezek a vádak nem egy esetben a gyűlölködés gátlástalan kinyilvánításába csaptak át:

„A rotációsgépek még mindig a zenitista költeményeket ontják minden embernek itt és távoli földeken, s ti, horvátok, mégis valamennyien hártalanul gyűlöltök bennünket”.
(Forradalom a fehér városban avagy kerestetik az ember)

*

A háború sérelmezése Mičić örök témája marad. Humanista és háborúellenes, de

harciasná válik, amikor a zenitista Új Emberért folytatott kulturális küzdelemtől van szó. Ugyanakkor kozmopolita és nemzeties egyszerre, tősgyökeres balkáni és világpolgár egy személyben. A szláv nép és ezen belül a szerb nemzet felemelkedéséért a felvilágosodás eszközeivel, a kultúra és a művészet katonájaként száll a lövészárokból, ahol végül is magára marad, egymagában is a zenitizmus első parancsolatát hangoztatva: „Az ember és a zenitizmus nevében: Ne ölj!”.

Hétmérföldes csizmáival belegázol az agg Európa szívébe és ugyanakkor kontinenseket köt velük össze, pánszlávizmust és nemzetköziséget hirdet egyidejűleg, s az erkölcsiséget az ész és a szív közös dalában magasztalja, hogy egy másikban büszkén jelenthesse ki: „A zenitizmus a szerb balkáni faj leglázadóbb mozgalmá!”

A zenitista irodalom hiteles példatárát nyújtja azoknak a műveknek, amelyek nem csak az adott történelmi pillanat lelkiállapotát vetítik vissza, hanem a délszláv talajon honos mentalitásnak azokat a mindenkori mozgatórugóit is visszaszármaztatják, amelyek a közelmúltban újból revitalizálódtak és a második ezredforduló küszöbén visszanyerték eseményformáló rendeltetésüket.

Ezért Mičić és a zenitisták munkássága ma legalább olyan időszerű, mint keletkezésekor volt.